

435
10.01.11
T88

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
Ҳ. С. СУЛАЙМОНОВ НОМИДАГИ ҚЎЛЁЗМАЛАР ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК + 894.375.092
Яйфоний

ТУРДАЛИЕВ ЛАТИФ

МАҲМУД ҲАКИМ ЯЙФОНИЙ АДАБИЙ
ВА ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ МАНБАЛАРИ

10.01.11 — Адабий манбашунослик ва матншунослик

Филология фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун ёзилган диссертация

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Тошкент — 1997 йил

Тадқиқот Ўзбекистон Республикаси ФА Ҳ. С. Сулаймонов
номидаги Қўлёзмалар институтида бажарилган.

Илмий раҳбар:

филология фанлари доктори М. ҲАКИМОВ

Расмий ошпонентлар:

филология фанлари доктори, профессор Л. ҚАЙУМОВ
филология фанлари номзоди, доцент Л. ЗОҲИДОВ

Ётакчи илмий муассаса:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Алишер
Навоий номидаги Адабиёт институти

Ҳимоя Ўзбекистон ФА Ҳ. С. Сулаймонов номидаги
Қўлёзмалар институти қошидаги Д 015.91.01 ихтисослашган
кенгашининг 1998 йил «14» январь, соат 10⁰⁰ да ўтадиган
мажлисида бўлади (700011, Тошкент, Навоий кўчаси, 69).

Диссертация билан Ўзбекистон ФА Бош кутубхонасида
(700170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 13) танишиш мумкин.

Автореферат 1997 йилнинг «9» декабрь _____ да
тарқатилди.

Ихтисослашган кенгашининг
илмий котиби, филология фанлари
доктори —



Қ. П. СОДИҚОВ

ТАДҶИҚОТНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

МАЪЪУНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ. Маърифатпарвар шоир ва олим Маҳмуд Ҳаким Яйфоний (1850-1930) XIX аср иккинчи ярми ва XX аср биринчи чорағидаги Қўқон адабий муҳитига дахлдор иқдорлардандир. Унинг таржimai ҳоли ва иқодий меросига оид қўлёзма ва босма манбаларни қидариб топиш, улар устида атрофлича тадқиқот ишлари олиб бориш, бу серқирра иқдорнинг адабий ва илмий меросини ҳолис баҳолаш бугунги кунда алоҳида аҳамият касб этади. Маҳмуд Ҳаким Яйфоний ҳаёти ва иқодига бағишланган илмий мақолалар кўп эмас. У ҳақдаги дастлабки маълумотларни биз Ахдуллоҳ Хайбуллиннинг "Садои Туркисто" газетаси 1914 йил 19 ва 26 ноябрь сонларида босилган "Танқид" сарлавҳали мақоласида учратдик. Шундан эллик йилдан ортиқ вақт ўтгандан кейингина Маҳмуд Ҳаким ҳақида, унинг илмий ва адабий иқоди ҳақида ёзилган айрм мақолалар кўрина бошлади. А.Қодиров, Н.Турсунов, А.Мадаминов, Ҳ.Ҳикматуллаев, Т.Бейсембиев, М.Ҳасаний, С.Каримова, Х.Бобобоев сизгари тадқиқотчиларнинг ишлари фўқримизга далил бўла олади. Лекин шунг ҳам таъкидлаш лозимки, А.Қодиров ва М.Турсуновларнинг ҳаммуаллифликда рус тилида ёзган мақолалари ҳамда А.Мадаминов эълон қилган мақолаларни истисно қилганда, бошқа муаллифлар Маҳмуд Ҳаким асарларига фақат айрм мақсадларни кўзда тутган ҳолда мурожаат қилганлар. Унинг ҳаёти ва иқодини махсуо тадқиқ қилишни назарда тутмаганлар. А.Қодиров ва Н.Турсунов мақолаларида Маҳмуд Ҳакимнинг таржimai ҳоли бирмунча кенгроқ ёритилган бўлса-да, асосий эътибор унинг тиббиётга оид асарларига қаратилган.

Маҳмуд Ҳаким Яйфоний ҳаёти ва иқодий мероси ҳақида нисбатан кенгроқ маълумотлар филология фанлари номзоди А.Мадаминов томонидан 1972, 1973 ва 1976 йилларда шаҳар, туман, вилоят рўзномалари ва "Адабий мерос" гулламида эълон қилинган мақолаларда маъвуд.

Маъкур мақолаларнинг аҳамиятини заррача камситмаган ҳолда шунг ҳам эътибор утиш лозимки, улар асосан ахборот шаклида бўлиб, Маҳмуд Ҳаким ҳаёти ва иқодий мероси чуқур ҳамда бағафсил таҳлил этилмаган. Маҳмуд Ҳаким Яйфоний асарларининг қўлёзма манбалари уларнинг бугунги кунда қанчалик аҳамиятга эга эканлиги махсуо ўрганилган эмао. Ана шу нуқтаи назардан ушбу тадқиқот биринчи марта Маҳмуд Ҳаким Яйфоний ҳаёти ва иқодий меросини атрофлича ёритишга бағишланганлиги билан алоҳида ажралоб туради.

ТАДҶИҚОТНИНГ ИЛМИЙ ЯНГИЛИГИ. Диссертациянинг асосий вазифа-

си - Маҳмуд Ҳаким Яйфоний ҳаёти ва илмий-ижодий фаолияти ҳақида батафсил маълумот бериш, олим асарларининг қўлёзма ва тошбосма манбаларини илмий тавсифдан ўтказиб, уларнинг мавжуд нашрларини ноёб дастхат нусхалар билан қиёслаб таҳлил этиш асосида илмий ва адабий жамоатчиликда мазкур серқирра олим ва адиб ҳақида нисбатан тулиқ тасаввур яратишдан иборат.

Қўриқда таъкидлаб Утилганидек, Маҳмуд Ҳаким Яйфоний ҳаёти ва ижодий мероси буйича ушбу йўналишда илмий иш қилинган эмас. Тадқиқотда Маҳмуд Ҳаким асарларининг Ғ.Ғулом номидаги Фарғона вилоят адабиёт музейи фондида сақланаётган ноёб дастнавис нусхалари ва тошбосма нашрлари устида илмий иш олиб борилди. Диссертацияда, шунингдек Маҳмуд Ҳакимнинг таржимаи ҳолига оид булган ноёб ҳужжат - васиқалар биринчи марта илмий истифодага киритилди. Натижада унинг илмий далилларга асосланган тулиқ таржимаи холи тикланди.

Шунингдек, тадқиқотда биринчи марта Маҳмуд Ҳакимнинг шеърӣй меросини ўзида жамлаган "Девони Ҳакимӣй" асари манбашунослик ва адабиётшунослик нуқтаи назаридан таҳлил этилди. Мирзо Абдулқодир Бедил ҳамда бошқа шоирлар муҳитининг Маҳмуд Ҳаким ижодига таъсири масалалари алоҳида ва батафсил урганиб чиқилди. Маҳмуд Ҳакимнинг шеърӣятда Фурқат изидан бориб, илм-маърифатни қуйлаш анъанасини муваффақиятли давом эттирган ижодкор экапирги қўплаб мисоллар орқали исботлаб берилди. Шу билан бирга Маҳмуд Ҳаким адабий мероси фақат шеърлардан иборат бўлиб қолмай, шайхурраис, тиб илмининг отаси Абу Али ибн Сино ҳақидаги қиссани ҳам ўз ичига олади. Мазкур қисса ҳам биринчи марта илмий истифодага киритилди.

Маҳмуд Ҳакимнинг тарихий асари - "Хуллас ут-таворих" ҳақида тадқиқотчилар мазкур асарнинг 1914 йилда чоп этилган нусхасигагина асосланган ҳолда (Т.Бейсембиев бундан мустасно) фикр юритиб келмақдалар. Диссертацияда мазкур асарнинг 1925 йилда муаллиф қўли билан қўзирилган энг сунгги тулиқ нусхаси биринчи марта илмий тадқиқ ва таҳлил этилиб, "Хуллас ут-таворих" баъзи тадқиқотчилар таъкидлаганидек, "Тарихи Шаҳруҳӣй"нинг таржимаосидан иборат эмаслигини исботлаб берилди.

Маълумки, Маҳмуд Ҳаким ижодий меросининг бир қисмини тиббиётга оид асарлар ташкил этади. Ушбу ишда унинг "Тарих ул-илож" асари биринчи жилдидан, бизгача етиб келган айрим парчалар ҳам тадқиқотга торғилиб, асарнинг иккинчи жилди қўлёзма ва тошбосма нусхаларини бир-бирига қиёслаган ҳолда биринчи марта илмий тадқиқ этилди. "Муҷарработи Маҳмудӣй" ва "Қонун ул-илож" асарлари ҳам биринчи

марга илмий тавоиф ва тадқиқ этилди.

ТАДҚИҚОТНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ. Диссертациянинг бош вазифаси - Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги адабиёт, тарих фанлари ривожига тугган ўрнини аниқлаш ва илмий баҳолашдан иборат. Ушбу мақсаддан келиб чиққан ҳолда тадқиқотимиз олдида қуйидаги вазифалар туради:

- олим асарларининг қўлёзма нусхалари ва айрим ташбосма нашрларини илмий тавоифдан ўтказиш.

- улар ичида алоҳида аҳамиятга эга бўлган асарларни ажратиб олиб, нашр этишга тайёрлаш.

- Маҳмуд Ҳаким ижодий мероси билан бундан кейин шуғулланувчилар учун қўлафлик яратиш.

ТАДҚИҚОТНИНГ УСУБИ ВА НАЗАРИЙ АСОСИ. Диссертацияни ёзишда тарихий-қийсий услубдан фойдаланилди. XIX-XX аср Қўқон илмий ва адабий муҳити намоёндалари ҳаёти ва асарларининг қўлёзмаларини тадқиқ этишда устоз манба шунос ва матн шунос олимларнинг тўплаган йиллик тажрибалари асосий йўлланма бўлиб хизмат қилди.

Мазкур янги ёзишда И. Муъинов, А. Ҳакимов, Ғ. Каримов, А. Абдураҳуров, А. Қодиров, Н. Турсунов, Ҳ. Ҳикматуллаев, Т. Бейсембиев каби олимларнинг ишларидан, уларнинг тадқиқотларида эришган ютуқларидан фойдаланилди.

ИШНИНГ АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ. Тадқиқотга баён этилган фикр-мулоҳазалардан адабиёт, тарих бўйича иш олиб бораётган мутахассислар, университетлар, институтлар ва бошқа илм масканларининг талабалари манба сифатида фойдаланса бўлади. Бундан ташқари, Ўзбекистоннинг энг янги тарихи, Ўзбек адабиёти тарихи сингари дароликларнинг ҳозирги змон талабига жавоб берадиган янги нусхаларини яратишда фойделаниш мумкин.

ИШНИНГ ЖОРИЙЛАНИШИ. Тадқиқот мавзуи Ўзбекистон ФА Ҳ.С. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтининг 1992 йил 22 апрелда ўтказилган илмий кенгашида тасдиқланган. Диссертация мавзуи вазисидан "Адабий мерос" илмий тўпламига ва "Фурқат ижодиёти" китобина жами 3 та мақола эълон қилинган. Бундан ташқари, Қўқон Давлат педароғика институти профессор ва ўқитувчиларининг 1994-1995 йилларда бўлиб ўтган илмий-назарий конференцияларида қилинган маърузаларда ҳам мазкур тадқиқотга оид фикр-мулоҳазалар баён қилинган.

ИШНИНГ ҲАҚМИ ВА ТУЗИЛИШИ. Диссертация ўз олдига қуйилган мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда, кириш, уч боб, хулоса

ТАДҚИҚОТНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзуйининг долзарблиги илмий асосла-
ниб, тадқиқотнинг илмий жиҳатдан янгилиги, унинг мақсад ва вази-
фалари шнинг услубий ва назарий асоси, унинг назарий ва амалий
аҳамияти ҳақида фикр юритилади.

Биринчи боб "Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг ҳаёт йули ва асарлари-
нинг тавсиҳи" деб номланган. Маҳмуд Ҳаким Яйфоний - Ҳуқандий-Фар-
ғоний 1850 йилда ҳозирги Фарғона вилояти Ўзбекистон туманига қа-
рашли Пастки Қуриқ қишлоғида туғилди. Бу қишлоқ баъзи ҳужжатларда
"Пастки Яйфон" деб ҳам номланган. Унинг ота-боболари ўз даврининг
таниқли кишилари бўлишган¹.

Маҳмуд Ҳаким бошланғич таълими ўз қишлоғида олди. Сунгра у
Қўқон шаҳрида Муҳаммадалихон (Мадалихон) қурдирган "Мадрасаи хон"-
да таҳсил олган. Мадрасада у араб форс тилларини пухта ўрганди.
Шарқнинг буюк шоирлари Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий,
Фузулӣй, Бедил асарларини оёвиб эуголаа қилди.

Маҳмуд Ҳаким ўз умри давомида икки марта ўйланган. Биринчи
рафиқасидан (афсуски номи бизгача ҳозиргача номаълум) Аҳмадхон,
Биби Зайнаб ва Рисолатбиби исмли фарзандлари бўлган. Рафиқаси ва-
фот этганидан сўнг Қўқонлик Ҳамроҳон исмли аёлга ўйланиб, ундан
Оминабиби исмли қиз қуради. Булардан ташқари Абдусамад, Абдул-
азиз исмли ўғиллари ҳам бўлган. Лекин улар кичиклигида вафот
этиб кетганлар. Маҳмуд Ҳаким ҳаёти ва фаолиятига оид айрим муҳим
маълумотлар, ҳужжатлар ва унинг баъзи асарлари мазкур Оминахон
Маҳмудова (1920-1973) дан олинган.

XX асрнинг бошида Маҳмуд Ҳакимнинг ташаббуси билан Яйпанда
олимлар ва шоирларнинг катта анжумани ўтказилган. Тарих, филолофа
ва бошқа фанларнинг урганилиши муҳокама қилинган². Худди шу давр-
ларда Маҳмуд Ҳакимнинг бадиий ва илмий ижоди баракали бўлган. У
"Ҳакимий" таҳаллусида фалсафий-маърифий шеърлар, фаннинг бир қан-
ча соҳалари бўйича илмий асарлар ёзди. Маҳмуд Ҳаким 1913 йилда
Муқимий ва Фурқат шеърларини камлаб ўз ҳаракати ва ҳаракати би-
лан "Баёз маа ҳақиёти Мавлоно Муқимий маа Фурқат" номли китоб
чоп эттирди. Худди шу даврда у "Девояи Ҳакимий" деб номланган ўз

1. Қадыров А. Турсунов Н. Видный узбекский учёный и врач Махмуд
Хаким Яйпаний-Коканди. Медицинский журнал Узбекистана, 1-ап-
рел, 1966, № 12, с.56.

2. Қадыров А. Турсунов Н. Курсатилган мақола, с.57.

шеърлариден иборат девон тузди. "Қиссаи Абу Али Синои туркий" насрий асарини, Қўқон хонлари тарихидан ҳикоя қилувчи "Хуллас ут-таворих" асарини яратди. Шунингдек, "Авроди Заънабия" ("Заънаб дублари"), ер улчаш ва таноб (топография) илмига доир "Ғаният ул-масоҳат" номли қўлланма рисола ҳам битди. Бу асарлардан айримлари, масалан, "Қиссаи Абу Али Синои туркий", "Хуллас ут-таворих", "Ғаният ул-масоҳат" 1913-1915 йилларда Қўқондаги Шумаков, Вайнер матбааларида навр ётилган.

Маҳмуд Ҳаким ёшлигидан табибчиликка ҳам қизиққанлиги учун қўқонлик машҳур Боқийхон ҳакимдан таобот сирларини урганди. Шунингдек, Закариё ар-Розий, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Акбар Арзоний Ҳаким Нажмободий, Муҳаммад Юсуф каби машҳур олимлар асарларини мустақил мутолаа қилди, рус врачларининг тажрибаларини ҳам ижодий ўзлаштирди. Натижада у понишманч табиб сифатида ҳам танилди. Унинг "Маҳмуд" исми ёйла "Ҳаким" тахаллусини қўшиб ёзиши ҳам таобот билан шуғулланганлигига ишорадир. Маҳмуд Ҳаким савобсиз, хоҳил ва ғирибгар табиблардан ниҳоятда нафратланган. Халқнинг қўзини очиб мақсадида у тиббий асарлар ҳам ёзишга аҳд қилади. Унинг ўзбек тилидаги дастлабки тиббий асари "Тариқ ул-илок" (Даволаш усули) 1913 йилда Қўқондаги Шумаков матбаасида чоп этилган. Шундан сўнг Маҳмуд Ҳаким "Маъдан ул-адвия" ("Дорилар кони"), "Қонун ул-илок" ("Даволаш қонунин") сингари тиббиётга оид асарлар ёзди.

Маҳмуд Ҳаким совет ҳокимияти йилларида ҳам ижодий ва илмий ишларини давом эттирди. У "Девони Ҳакимий"га кирган шеърларини қайта ишлаб, муҳаммал ҳолга келтирди. "Хуллас ут-таворих" ва "Қонун ул-илок" асарларининг кенгайтирилган нусхасини (1929 й.), "Мужарработи Маҳмудий" ("Маҳмуд тажрибалари") асарини ёзди.

Ўз умрини илм-маърифатга, ижодга бағишлаган шоир ва олим Маҳмуд Ҳаким Яйғоний 1930 йил баҳорида ўз қишлоғида 80 ёшида вафот этди.

Ҳозирги кунгача бизга Маҳмуд Ҳаким Яйғоний ёзган 14 асар маълум бўлиб, улар қуйидагилардир: 1) "Девони Ҳакимий", 2) Қиссаи Абу Али Синои туркий", 3) "Хуллас ут-таворих", 4) "Тариқ ул-илок", 5) "Қонун ул-илок", 6) "Мужарработи Маҳмудий", 7) "Маъдан ул-адвия", 8) "Мунаввар ул-абсор", 9) "Ташриҳ ул-инсон", 10) "Маъмуъ ул-ҳиноъти ноёби туркий" 12) "Тасриф ул-атфол" 13) "Изоҳ ус-сарф", 14) "Ғаният ул-масоҳат".

Қўқондаги рўйхатда номи саналган асарлардан 7 таси, яъни "Маъдан ул-адвия", "Мунаввар ул-абсор", "Ташриҳ ул-инсон", "Авро-

ди Зайнабия", "Тасриф ул-атфол", "Изоҳ ус-сарф", "Маъмуъ ул-ҳикмати ноёби туркий" асарлари, афсуски, ҳозирча топилгани йўқ. Қолган 7 та асарининг қўлёзма ва тошбосма нусхалари Қўқон шаҳридаги Ғ.Ғуллом номи вилоят адабиёт музейи хазинасида сақланмоқда.

Қуйида шу асарларнинг тавсифини келтирамиз.

1. а) Девони Ҳакимий. Инв. № 70.

Матн Қўқоннинг новотранг юпқа, шилдиروق ипак қоғозига ўртача йирикликдаги настаълиқ хатида қора сиёҳ билан ёзилган. Шеърлар ҳар саҳифага икки устун қилиб, 20 сатрдан қойлаштирилган. Ҳошиясида (вв. 2а, 4а, 5а, 6аб, 7аб, 12б, 18б, 19б, 20аб, 21аб, 32б, 36б, 42б, 46б, 47а, 52а, 59а) шу саҳифалардаги шеърларга алоқадор айрим ёзувлар бор. 69а, 73а, 77а, 78б, 79а варақлар буш қолдирилган. 26б; 73б, 78а варақларнинг ярмига ҳам ҳеч нарса ёзилмаган. Қўлёзма 37 саҳифа (26а варақ)гача рақамланган. Қолган варақларда рақамлар йўқ. Қўлёзма умуман яхши сақланган. Дастхат. 80 варақ. Матн улчови - 15 x 19,5, қўлёзма улчови - 18 x 25,5. Бу нусха тахминан 1925 йилда ҳозирги Фағ: она вилояти, Ўзбекистон туманининг Пастки Қўриқ қишлоғида кучирилган. Нусха Маҳмуд Ҳакимнинг "Хуллас ут-таворих", "Тариқ ул-илож", "Мужарработи Маҳмудий" асарлари билан бирга қўшиб битта қора картон муқова ичига олинган.

Қўлёзма тарихи қуйидагича:

I ҳамд (в 1б), 17 та наът (вв. 2а, 4а, 5а, 6а, 6б, 7аб, 9а, 12б, 18а, 19б, 20аб), 310 ғазал (1б-73б), I соқийнома (74а, 76б), 14 рубоий (79б-80а).

Бу қўлёзма Маҳмуд Ҳаким девонининг бизга маълум ягона тўлиқ нусхасидир.

б) Девони Ҳакимий. Инв. № 101.

Бу нусха чизиқли идора дафтари қоғозига ўртача йирикликдаги настаълиқ хатида қора сиёҳ билан кучирилган. Варақларнинг барчасида йирик-йирик сув доғлари бор. Нусха тахминан XX аср бошларида Қўқонда нитобат қилинган. Матн ҳар саҳифада икки устунга 30 сатрдан қойлаштирилган. Қўлёзма безаксиз. Ҳар саҳифа оқдй икки чизиқли жадвал ичига олинган. Қўлёзманинг пастки қисми бир оз йиртилган. Татмирланмаган. Ҳар бир саҳифа рақамланган. Дастхат. Қўлёзма тўлиқ эмас. Фақат унинг охириги 94-107 саҳифалари сақланиб қолган. 7 варақ. Муқовасиз.

Қўлёзманинг тарихи қуйидагича:

14 ғазал, 3 та соқийнома, I муоаллао. Нусха охиридаги муоаллао

тугалланмай қолган. Ҷами 519 мисра. Матн улчови - 17x28. Қўлёзма улчови - 20,5 x 30. Қўлёзмада 70-рақамли нусха тарихида учрамайдиган 7 та ғазал мавжуд.

2. Хуллас ут-таворих. Инв. № 70.

Асар Қўқоннинг новотранг юпка, шалдироқ илак қоғозига уртача йириликдаги настаълиқ хатида қора сиёҳ билан ёзилган. Сарлавҳалари ва айрим аҳамиятли қумдалар қизил сиёҳда ажратилган. Ўзбек тилида. Айрим саҳифаларни доғ босган. Матн ҳар саҳифага уртача 21 сатрдан бىр устун қилиб қойлаштирилган. Пошгай йўқ. Барча саҳифалар рақамланган. I-саҳифанинг юқори қисмига муаллифнинг муҳри босилган бўлиб, унда "Маҳмуд ибн мулло Шодимуҳаммад. 1328" сўзлари мавжуд. Баъдий безаксиз. Қора нартон муқовада. Қўлёзма умуман яхши сақланган. Лекин 155-158-саҳифалар қўлёзмадан тушиб қолган. 154 ва 159-саҳифалар бун қолдирилган. 153-саҳифанинг ярмига ҳам ҳеч нарса ёзилмаган. 161 бет (92 варақ) Матн улчови: 13,5x19.

Қўлёзма улчови: 18x25,5

Қўлёзма 1925 йилда Фарғона вилоятининг ҳозирги Ўзбекистон тумани Пастки қуриқ қишлоғида қўчирилган. Дастхат.

Асар муқаддима ва 25 бобдан иборат. Бобларнинг барчасига сарлавҳа қўйилган. I-21 боблар бевосита Қўқон хонларининг тарихига бағишланади. Қолган бобларда эса каёнй, ососий подшоҳлари, араб халифалари, 12 имом, салжуқийлар тарихи, шунингдек, хиндлар ва европаликлар календарлари, ҳижрий йил ҳисоби ва унинг келиб чиқиши сабаблари баён қилинган. Асарда 400 мисрадан ортиқ шеърий парчалар ҳам мавжуд.

3. Тарих ул-илож. Инв. № 70.

Матн Қўқон қоғозига (I-23 бетлар қалин оқ қоғозга) уртача йириликдаги настаълиқ хатида қора сиёҳ билан ёзилган. Матн ҳар саҳифага уртача 21 сатрдан бىр устун қилиб қойлаштирилган. Барча саҳифалар рақамланган. Безаксиз. Маҳмуд Ҳақимнинг "Девони Ҳакимий", "Хуллас ут-таворих" асарлари билан бىр муқовада. Қўлёзмадаги 386, 39а варақлар бун қолдирилган. Уларга рақам ҳам қўйилмаган. 43 варақ (83 бет). Ўзбек тилида. Тиббиётга бағишланган.

Матн улчови: 13,5x19,5

Қўлёзма улчови: 18x25,5

Қўлёзма 1345 ҳижрий (1927 мелодий) йилда Фарғона вилоятининг ҳо-

зирги Ўзбекистон туманидаги Пастки қуриқ қишлоғида кучирилган.
Пастхат.

4. Мужарработи Маҳмудий. Инв. № 70.

Нусха қўқоннинг новвогранг юпқа, шалдиروق ипак қоғозига ур-
гача йирикликдаги настаълиқ хатида қора сиёҳ билан ёзилган. Матн
ҳар саҳифага 23 сатрдан бир устун қилиб жойлаштирилган. Пойгир
йўқ. Саҳифалар рақамланган. Қулёзма муаллифнинг "Девони Ҳақимий",
"Қуллас уг-таворих", "Тариқ ул-илоқ" асарлари билан бир муқовада.
Қулёзма яхши сақланган. Асарнинг охириги саҳифалари йўқолган. 59
бет (30 варақ). Ўзбек тилида.

Матн улчови: 14,5x22

Қулёзма улчови: 18x26,5

Қулёзма тахминан 1927 йилда Фарғона вилоятининг ҳозирги Ўзбекист-
тон туманига қарашли Пастки қуриқ қишлоғида кучирилган. Пастхат.

Маҳмуд Ҳақим тиббиётга оид бу рисоласида Шарқ ва Русия табо-
батида ишлатиладиган дори-дармслар ҳамда ўзи тақрибадан утлаз-
ган дорилари қандай касалликларга шифо бўлишини баён этган.

5. Қонун ул-илоқ. Инв. № 41.

Қулёзма бир чизиқли бухгалтерия дафтарига настаълиқ хатида
яшил сиёҳ билан ёзилган. Матн ҳар саҳифага 33 сатрдан бир устун
қилиб жойлаштирилган. Сарлавҳалар ва айрим муҳим сузлар қизил
сиёҳ билан акратилган. Барча саҳифалар рақамланган. Безамсиё.
Икки жилд. Қора картон муқовада. Араб тилида.

Қулёзманинг 8-13-саҳифалари унг томонидаги қўри қисми еми-
рилиб йиртилган. Муқованинг ҳам бир тоқаси қўри томонидан ярми-
гача емирилиб, йиртилган. Қулёзманинг охири йўқолган.

381 бет (192 варақ). Тиббиётга бағишланган.

Матн улчови: 17x27

Қулёзма улчови: 21,5x33,5

Қулёзма 1929 йилда Фарғона вилояти ҳозирги Ўзбекистон тум-
анига қарашли Пастки қуриқ қишлоғида кучирилган. Пастхат. Қулёз-
ма "Қонун ул-илоқ" асарининг ягона пастхат нусхасидир. Маҳмуд
Ҳақимнинг тиббий меросини урганишда алоҳида аҳамиятга эга.

6. Раис ул-ҳукамо Абу Али Сино қисоаси. Инв.444.

Нусха сариқ рангли фабрика қоғозига тошбосма усулида босил-
ган. Хати ургача йирикликдаги настаълиқ. Матн ҳар саҳифага 21

оатрдан койлаштирилган, безаксиз. Матн оцдий қора жақвал билан уралган. Кейинги даврда қилинган оқ картон муқовада. Асарнинг охириги варақлари йуқолган. Баъзи саҳифаларни доғ босган. Унвон варағининг чап томонига Қўқон адабиёт музейининг муҳри босилган. 26 бет, Ўзбек тилида. Насрий асар.

Матн улчови: 9 x 19.

Қўлёзма улчови: 12,5 x 22,5.

Нусха 1332 ҳикрий (1914 мелодий) йилда Қўқонда Шумаков босмаҳонасида босилган. Котиб: Мулла Шоҳ Назар ҳоки Яйфоний. Асар I муқаддима, 4 мақола ва I хотимадан иборат.

7. Ганият ул-масоҳат. Инв. № 194.

Нусха сарғиш фабрика қоғозиға тошбосма усулида босилган. Хати йирик ва равоп настаълиқ. Матн ҳар саҳифаға уртача 19 сатропан койлаштирилган. Унвон варағининг уртасига муаллифчинг саккиз бурчанли муҳри босилган булиб, унда қуйидаги сўзлар ёзилган: "Мулло Маҳмуд ибни Шодимухаммад. 1326". Шу муҳрнинг чап томонига Қўқон адабиёт музейининг турт бурчанли муҳри босилган. Барча саҳифалар оцдий уч чизиқли қора жақвал билан уралган. Муқовасиз. Нусха умумен яхши сақланган. Тулиқ. Ленин унвон варағининг чап томони бир оёйиртилган. 16 бет.

Матн улчови: 12 x 20,5.

Қўлёзма улчови: 16,5 x 25,5.

Асар ҳикрий 1333 (1915 мелодий) йилда ёзиб тугалланган. Котиб: Фазл Аҳмад маҳдум бинни Абдулқодир қори Хўқандий. 1915 йилда Қўқондаги Вайнер босмаҳонасида босилган.

Асар болаларға ер улчаш ва таноб (топография) илмини ургатиш мақсадида ёзилган. Асарда жами 26 та геометрик шакл келтирилган. Оқоридагилардан ташқари, диссертацияда Маҳмуд Ҳаким асарлари тошбосма нусхаларининг ҳам батафсил тавсифи берилган.

Тадқиқотнинг иккинчи боби "Маҳмуд Ҳакимнинг адабий мероси" деб номланган.

Маҳмуд Ҳакимнинг иккинчи меросида девон салмоқли урия эгаллайди. Бизгача девоннинг икки нусхаси етиб келган. Ҳар иккала нусха ҳам Қўқон адабиёт музейи фондида сақланмоқда. 70-рақамли қўлёзма девоннинг таркибида I ҳамд, I7 наъг, 310 ғазал, I мусаддас, I соқийнома ва I4 рубоий - жами 5590 мисрдан иборат 344 та шеър мавқуд.

ЮИ-сақланиш рақамли қўлёзма таркибида эса I4 та ғазал, I

мусаддас, 3 та соқийнома - ками 519 мисрадан иборат 18 та шеър бор. Ҳар иккала нусхадаги шеърларни қўшиб ҳисобланганда биз ҳозир Махмуд Ҳакимнинг 6109 мисрадан иборат 362 та шеърни ўз ичига олувчи девони ҳақида фикр юритиш имконига эгамиз. 70-сақланиш рақамли қўлёзма (бундан кейин уни А нусха деб юритамиз) девонни 102-сақланиш рақамли қўлёзма (бундан кейин уни Б нусха деб юритамиз) билан солиштириб текширганимизда Б нусха тарихидаги 14 та газалдан 7 таси А нусхага ҳам киритилгани маълум бўлди. Қолган 7 таси фақат Б нусхада мавжуд. Ҳар иккала нусхага ҳам киритилган шеърларни бири-бирига қиёслаганимизда, килдий фарқлар мавжудлиги аниқ бўлди. Бир мисол.

"Такаллумда қачон ширин суҳан ул лаъли тар қилди" деб бошланувчи газал.

А нусхада:

Такаллумда қачон ширин суҳан ул лаъли тар қилди,
Садафлар оғзиданким қўш уруб мавки гуҳар қилди.

Хиром этсанг гулистана, нисори мақдамингдур, деб,
Кя, ҳар гулзордан юз наргису гул сийму зар қилди.

Сани шавқингда юрганлар гирибончок эрур доим,
Қўзидин ашк дарёсини мавкин ҳар саҳар қилди.

Вафо айларни фикрида дилимни ичра сув булдум,
Магарким ул гами дийдор учун чашшимни тар қилди.

Қуруб бул сувратим, ҳоли дилимдин беҳабар булма,
Дамодам бул замиримданким мавки юз гуҳар қилди.

Ҳаҳон гавғосидан қочгил, фаноя жаҳд ила, вэй жон,
Ҳамиша шомни пинҳонидан қўши саҳар қилди.

Гириҳлардур мани бул обрўйим шамъ ашқидек,
Мудом ўз жойида сувдур, агар пушса шарар қилди.

Ҳаҳонни иззу иқболи, ривоки кумла йук булгай,
Қачонким ҳоки қўйингни Ҳакимий фавқи сар қилди.

(ДХ. в.706-71а).

Б нусхада:

Табаассумда қачон ранги суҳан ул лаъли тар қилгай,
Раги гулданки ранги қўш уруб мавки гуҳар қилгай.

Гулистоним тамосин нисори мақдамига деб,
Ки, ҳар гулдан чаман юз наргисистон сиймў зар қилгай.

У дийдорлиғи муштоқи гирибончок эрур доим,
Ки, эз тўфон қуздан ашк мавжин ҳар саҳар қилгай.

Ғуборим заҳмати ул остон қилди гаронжоний,
Дегилким ноласин олгайки, то койи пигар қилгай.

Вафони исматиға бардех цил кира суи сулди,
Мабодо, ул ғами пийдор учун ашким бадар қилгай.

Агарчи сузратим холи, замирим ганки пинҳондур,
Кузум ногаҳки доман очса, мавжи юз гуҳар қилгай.

Жаҳон сармонсиден айлагил сайри сабук, эй мон,
Қачонким шомни гарци кетур, ранги саҳар қилгай.

Гириҳлардурни нақди обруйим шамъ ашкидек,
Ки, ул то парлада сувдур, агар душо шара қилгай.

Фалаклар иззату токи, уруки нақши по булгай,
Қачонким ул каби хонинг Ҳакимий фавқи сар қилгай (ДХ, в.26).

Қўридаги шеърнинг ҳар иккала нусхадаги матнани тулиқ келтирганимизга сабаб шуки, уларнинг деярли ҳар байтида фарқ ва ўзгарил ёки яддий таҳрирни кузатиш мумкин. Девондаги "Ул қадар булгай", "Котгай", "Тошгай" радиғли ғазаллар, шунингдек, "Матлаби ноёбга боҳуда урма гомии" мисраси билан бошланувчи ғазал матнларида ҳам қўридаги каби фарқ ва тафовутлар мавжуд. А нусхадаги матнлар ўзининг бадий кихатдан пишиқ, равонлиғи, фикрнинг аниқ ифодаланганлиғи билан эътиборни тортади. Шунга кура биз, Маҳмуд Ҳаким девонига кирган шеърларни кейинчалик қайта-қайта таҳрир қилиб, сайқаллаген деган фикрга келдик. Шунинг учун ҳам "Девони Ҳакимий" ҳақида фикр юритганда асосан 70-рақамли қулёзма (А нусха)га сўянамиз.

"Девони Ҳакимий" Шарқдаги девон тузиш анъанасига мос тарзда тузилган. Маълумки, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Ғузулий сингари Шарқ адабиётининг мумтоз шоирлари ўз девонларидаги илк ғазалнинг дастлабки байти (матлаъ) биринчи мисрасини араб тилида битганлар. Маҳмуд Ҳаким ҳам улур устоз шоирларга эрганиб, девондаги биринчи ғазалини араб тилида бошлайди:

Қад ҳадоналлоҳ тариқал-ҳаққи, ҳаққул-ихтидо,
Бизлара лозим эрурким шукрини қилоак адо (ДХ, в.16).

"Дилда савдо ҳушишидан мунқалиб бўлди мизож" деб бошланувчи газалида Маҳмуд Ҳаким илм аҳлини оламга сирож (чироқ) деб таърифлаб, бу чироқ туфа йли дунё ва дин ёришиб гуришини ташкиллайди:

Илмдин бўлди мунаввар дехр аро дунёю дин,
Тугридуриким, илм элин гар деса оламга сирож.

Маҳмуд Ҳакимнинг илм ва жаҳолат, доно ва нодонлар ҳақидаги фикрлари етти байтдан иборат бўлган қуйидаги газалда ўзининг ёрқин ифодасини топган:

Бул жаҳон бозорида ҳар ким матоъин арз этар,
Аҳли дунё сийму зар, ино эли - фазлу ҳунар.
Маърифатдан молу дунё эл аро ружҳони вор,
Булжааб бул зулматеки, ул эрур шамоу қамар.
Ҳар сафиҳ олдида донишдан дам урма, на билур,
Жавҳари булмас киши, бир тош ила қадри гўҳар.
Элга эҳсон айладинг, қуй они ниён тоқиға,
Ким санга зулм этсаки, қил они фикрингдан бақар.
Ким саодат топти, икки ишда ул собит булур,
Бидан Ҳақни унутмай, фикр-улмоқда булар.
Кажрави даввордан оламдаким булди насоб,
Ул ҳумога ўстухон, сифла магасларга шакар.
То Ҳакимо, вожгун иқбол булдинг, бул эрур,
Топти аблаҳ ганжу зар, доногадур ҳуни кигар. (ДХ, 24а)

Инсон умрининг ганиматлиги, бинобарин, бу умрни беғойда ишларга сарф қилмаслик лозимлигини ташкиллаш ҳам девондаги етакчи ғоялардандир. Бир мисол:

Бир ганимат умрдур, эй дил, Узунг ҳушёр эт,
Вақту муҳлат лаҳзадур, куз уйқудан белор эт (ДХ, в. 146).

Бундан ташқари девонда муҳаббат мавзусидаги, ҳамда, табиаат манзараларининг тасвирига бағишланган шеърлар ҳам талайгина бордир. Умрини табиблик касби билан утказган Маҳмуд Ҳаким барча табибларнинг ўстози ҳисобланмиш Абу Али ибн Синога чуқур эҳтиром билан қараганлиги бизга маълум. У ўзининг илмий асарларида Ибн Синонинг асарларидан кўплаб мисоллар келтиради. Бадиий ижод билан ҳам киддий шугулланган Маҳмуд Ҳаким дастлабки наорий асарини Ибн Сино сиймоини рағдалантиришга бағишлаганлиги бекиз эмас. Муаллиф Узи тасниф этган бу асарни "Қиосаи Абу Али Синои туркий" деб тилга олади. Асарнинг бизгача фақат 1914 йилда қўқондаги Шумёков

босмаҳонасида тошбосма усулида нашр этилган нусхаси етиб келган. Асарнинг тузилиши ҳақида муаллиф китобнинг бошида қуйидагича ёзади: "Бул китоб муқаддима ва тўрт мақола ва бир хотама бирла мураттаб бўлганбур. Аммо муқаддима шайх Абу Али Сино бирла Абул Хориснинг туғулганлари баёнбур. Мақолаи аввал Абул Хорисни Бардоқ подшоҳи бирла қилган муомелази қиссасидур. Иккинчи мақола шайх Абу Али Сино бирла Миср подшоҳини қиссасидур. Учунчи мақола Абу Али Сино бирла Бухоро подшоҳини қиссасидур. Тўртунчи мақола Абу Али Сино бирла Қирмон подшоҳини қиссасидур. Аммо хотама Абу Али Синони вафоти баёнбур" (НААС, 2-б).

Абу Али ибн Сино ҳақидаги қисса Маҳмуд Ҳаким Яйғонийнинг бизгача етиб келган ягона насрий асаридир. Асар соф ўзбек тилида ёзилган. Шунинг учун XX аср бошидаги ўзбек адабий тилининг намунаси сифатида ҳам алоҳида аҳамиятга лойиқдир. Бундан ташқари қисса аср бошидаги ўзбек насрининг шаклланиш ҳақида муайян тасаввур беради. Тўғри, асардаги Ибн Сино образи тарихий шахс бўлмиш удур аллома Абу Али ибн Синонинг қиёфасидан анча фарқ қилади. Лекин муаллифнинг мақсади Ибн Синонинг илмий фактларга асосланган таржимаи ҳолини яратиш эмас, балки, халқ оғзусидаги Ибн Синонинг афсоналар билан бозатилган ҳаётини баён қилиш бўлган. У удур аллома ҳақидаги турли-туман ривоятларни бир сюжет чизирига тизиб, шулар асосида унинг беқиёс илм соҳиби, оддий кишилар тақдири учун жангуявр ва ҳар қандай шароитда ҳам Узини йўқотмайдиган жасур инсон сифатидаги қиёфасини гавдалантиришга мундариға бўлади. Қиссала кўп жиҳатдан илгари сурилган фикрлар кўрида биз таҳлилдан Утказган "Девони Ҳакимий" шеърларидаги маърифатпарварлик, илмпарварлик ғоялари билан боғланиб кетади ва бир-бирини тўлдиради.

Диссертациянинг учинчи боби "Маҳмуд Ҳакимнинг илмий мероси" деб номланган.

Кўчон хонлиги ҳақида кўплаб асарлар, таъқиқотлар ёзилган. Бевосита мазкур хонликнинг муайян бир даврида яшаб, тарихий воқеаларнинг кўпчилигига шахсан гувоҳ бўлган тарихчиларнинг ёзган асарлари, айниқса, алоҳида илмий аҳамият касб этади. Маҳмуд Ҳаким Яйғонийнинг "Хуллас ут-таворих" асарини ҳам ана шундай илмий манбаелар қаторига киритиш мумкин. Бизга бу асарнинг ҳозирча иккита қўлёзма нусхаси маълум. "Хуллас ут-таворих"нинг Дущанбё нусхаси ҳақида қозоқ тарихчиси Т.Бейсөмбиев Узининг рус тилида чоп этилган "Та'рих-и Шехрухи как исторический источник"

номли китобида маълумот берган¹. Т.Бейсембиевнинг маълумот беришича, "Хуллас ут-таворих"нига Тажикистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида 1220-инвентарь рақами остида сақланган қўлёзма нусхаси 38 ырақдан иборат². Лекин, Т.Бейсембиев Маҳмуд Ҳаким Яйфони – Фарғоний исми (тахаллуси)ни "Маҳмуд Ҳаким Сайфани-Фарғоний" тарзида нотўғри қўллайди. Бу, бизнингча олимнинг Маҳмуд Ҳаким Яйфоний тўғрисида етарлича маълумотга эга бўлмаганлигидан бўлса керак.

"Хуллас ут-таворих"нинг иккинчи – муаллиф қаламига мансуб дастхат нусхаси Қўқондаги Ғ.Ғулом номли вилоят адабиёт музейи ҳазинасида 70-инвентарь рақами остида сақланмоқда. Бундан ташқари, асарнинг тошбома нусхаси ҳам мавжуд. Бу нусха 1914 йилда Қўқонда Шумаков босмахонасида чоп этилган. Тарих фанлари доктори Ҳ.Бобобоев Узининг "Қўқон тарихи" номли китобида шаҳардаги Жомеъ масжидининг қурилиши ҳақида суз юритганда "Хуллас ут-таворих"нинг мазкур тошбома нусхасидан парча келтириб ўтади³.

70-инвентарь рақамли қўлёзмага асарнинг тўлдирилган, мукамал вариантга деб ҳисоблаш мумкин. Афсуски, асарнинг мазкур қўлёзма нусхаси ҳақида илмий жамоатчилик етарлича маълумотга эга эмас. Биз узимизнинг тадқиқотимизда асосан "Хуллас ут-таворих"нинг мазкур Қўқон нусхаси ҳақида фикр юритамиз.

Асар қисқача муқаддима билан бошланади. Унда муаллиф Қўқон шаҳрининг берса бўлиши, бу ерда ҳукмрон бўлган подшоларнинг ҳукмронлик даврлари ва умуман, ўтмишдаги каёний, соосний ва ҳокзо сулолаларнинг тарихини қисқача баён қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганлигини татавдлойдик.

Асарнинг бошланғичида муаллиф Узиндан олдин ўтган муаррихлар сингари, Фарғона музофоти ҳукмдорларининг насаб кичётидан Бобур Мирзога бориб етишини тавқиқлайди-да, Худоёрхоннинг шаҳарасини баён қилади. Асарнинг Худоёрхон ҳукмронлик даври йилларида руй берган воқеа-ҳодисалар, Пулотхон қўзғолни, чор Россияси қўшинлари томонидан хонликнинг босиб олинishi, аёс эттирилган сахиёлари, айниқса, қизилқарли фактларга бойдир. Муаллиф мазкур даврда юз берган воқеаларнинг аксариятига Узи шёҳид бўлгани учун ҳам у келтирган қадиллар алоҳида илмий аҳамиятга эгадир. Асарнинг "Фулдохон" бобида Маҳмуд Ҳаким босқинчи рус аскарларининг

1. Бейсембиев Т.К. "Тарих-и Шаҳрухи" как исторический источник. – Алма-Ата, 1987. С.59.

2. Уша асар. С.166.

3. Бобобоев Ҳ.Н. Қўқон тарихи. Тошкент. 1996, 224-225-б.

Балиқчи ва Андижонда қилган хунрезалиқлари ҳақида жумладан бундай ёзади: "... ва аскери Русия Балиқчини қуйдуруб, андиё неча қишлоқларни ҳам қуйдуруб горат айлао, ул ердин Орауққулибек ном одам далолати бирла Андижонга келио, Қултефа тарафидин Андижонга чунонам ўт қўюб юбордики, тамохи дўкон ва сарой ва бозор ва масжид ва мадраса ва неча маҳалла ва ҳобли ва қанча одам ва мол ва ҳайвон ва метоқлар тамси қўйиб хокистар бўлиб қолди... (ХТ, в.67 б).

Асарнинг "Тарих бир минг уч юз ўтгуз.....чи ҳиърида Фарғона мулкида пайдо бўлган аломат ва ҳаводисотлар баёни" деб сўрлабқа қуйилган боси ҳам ёмоҳида илмий аҳамиятга молик. Бу бобда 1917 ва 1923 йилларда Қўқон ва унинг атрофида бўлиб ўтган ҳодисалар қаламга олинатган. Жумладан, у шундай деб ёзади: "Ва Ушал йилда вилоятларда қўб ўғрилар пайдо бўлуб, нечаларда халқни (нг) молларини босиб олур эрдилар. Бас, бул ўғриларни йук қилмоқчи(нг) фикрида бўлуб, Бачқир қишлоқдан Эргашбой номлик одемни келтуруб, Хўқандга кўрбoshiлик мансабига муқаррар вилладилар" (ХТ, в.70 аб). Ўша йиллардаги халқнинг ачинарли аҳволини Махмуд Ҳаким қуйидагича тасвирлайди: "Алқисса Фарғона мулкига чунон шўриш ва гаъво ва қийматчилик пайдо бўлдики, пулга бир байса дон ва бозорлар ва уяларда бир фора нон топилмади. Қўб одемлар очликдан ўлдилар. Камина муеллифнинг жойимизга атрофдан очлик ваъхидан келган одамлар (агарчи бизларни(нг) жойларимизда таом бўлса ҳам) бинобар гуруснагии собиқа ўлдилар ва кўчаларда одамлар очликдан ўлуб-ўлуб қолдилар" (ХТ, в.38 б).

Мана бу парча эса қизил гвардия кўшинлари "босмачилар"ни тугатиш баҳонасида Қўқонни қандай вайрон қилганлиқлари ҳақида: "Охирул амр аскари Русия якбора хужум айлаб, бозор ва сарой ва дўконлар ва неча жойларга ўт қўюб ва одамларни тийрборонга олдиларки, қўб одамлар ўлуб ва хама бозор ва сарой ва дўкон ва қўб жойлар тамон девор бирла қўюб хокистар бўлди" (ХТ, в.38 б).

Диссертацияда, шунингдек, асарнинг бошқа соблари мундарижаси ҳақида ҳам тўхтаб ўтилган. "Хуллас ут-таворих"да жами 438 мисрадан иборат 47 шеър мавжуд. Мазкур шеърларнинг 44 таси ўзбекча, 2 таси фороча, 1 таси арабчадир. Шеърлар қуйидаги жанрларда:

Ғазал - 4, Рубсий - 2, Таърих - 22, Қитъа - 18, Фард - 1.

"Хуллас ут-таворих" таркибида шеърларнинг кўп бўлиши бекиз
эмао. Эеро, тарих билан адабиёт бир-бирини тўлдиреди. "Хуллас
ут-таворих"даги шеърларнинг даярли ярми - 22 таси Қўқон хонлиги
тарихидаги энг муҳим воқеа-ҳодиса, тарихий шахсларга бағишлан-
ган таърихлардан иборат.

"Хуллас ут-таворих"даги тўртта ғазалнинг бирортаси ҳам
"Девони Ҳакимий"да учрамайди. Мазкур ғазалларни Махмуд Ҳаким
"Хуллас ут-таворих"да тасвирланган воқеа-ҳодисаларга атаб
махсус ёзганлиги сезилиб туради. Масалан, Олимхоннинг золимли-
ги туфайли давлатига путур етганлиги муносабати билан ёзилган
ғазалда Махмуд Ҳаким куйидагича иборатли хулосалар чиқаради:

Барру баҳри олсалар ул шоҳлар,
Охири афсус ила ҳасрат етар.
Учгуси тоқай ҳавога туфроқинг,
Бул ҳаводен охири зиллат етар.
Эй Ҳакимо, жавр қилма кимсага,
Шоҳларга зулмдин офат етар (ХТ, в. 36 б).

"Худди шу фикр "Ишонгани шоҳ, бўлур тиғи тез", "дини қони
бирла шоҳларким оурхрўй" деб бошланувчи ғазалларда ҳам ривожлан-
тирилган.

Хулоса қилиб айтганда, Махмуд Ҳакимнинг "Хуллас ут-таворих"
асари Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат
қилади.

Диссертациянинг учинчи бобида Махмуд Ҳаким Нифонийнинг
тиббиётга оид "Тарих ул-илож", "Мужарработи Махмудий", "Қорун
ул-илож" асарларининг қўлёзма ва тошбосма нусхалари, уларнинг
мундарижаси ҳақида ҳам батафсил маълумотлар берилган. Мазкур
бобда, шунингдек, муаллифнинг тиббий асарларидаги шетрий парча-
лар ҳам таҳлил этилган. "Тарих ул-илож" асари қўлёзма ва тош-
босма нусхаси охирида бир ғазал ва маснавий мавжуд. "Иноят ай-
лади Ёзид кима, ҳикмат ато айлар" деб бошланувчи мазкур ғазал
"Девони Ҳакимий" таркибида бор. Таъйиоларга бағишланган маснавий
асарнинг қўлёзма нусхасида "Шул замондаги жоҳил табиблар баёни-
да" деб номланган. Тошбоома нусхада эса мазкур шър сарлавҳа-
сиз берилган. Ҳар иккала нусхада ҳам шеър 32 мисрадан иборат.

Умуман айтганда, Махмуд Ҳакимнинг илмий асарлеридан шоир-
нинг нафаси келиб туради, шърий асарларида эса олим фикрлар-

нинг салобатини сезиш мумкин. Бу икки хусусият бир-бирини тулдириб, унинг асарлари салмоғини ошириб, аҳамиятини кучайтиради.

Ушбу тадқиқот натижаларидан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Тадқиқотда биринчи марта Махмуд Ҳаким Яйфонининг адабий, илмий мероси бўйича сақланган қўлёзма, тошбоёма асарлари нусхалари манослуқлик нуқтаи назаридан тавсифдан ўтказилди, хусусан, "Девони Ҳакимий" таркибидати шеърларнинг монографик тавсифи берилди.

2. Махмуд Ҳаким Яйфонининг Қўқон шаҳридаги Г.Ғулом номи вилоят адабиёт музейи хазинасида сақланган ноёб қўлёзма ва тошбоёма асарлари биринчи марта яхлит ҳолда тадқиқ этилди.

3. "Девони Ҳакимий"даги айрим шеърларнинг вариантлари ҳуусида манослуқлик нуқтаи назаридан алоҳида фикр-мулоҳазалар кiritилди.

Девондаги шеърларнинг мавзуси, ғоявий мундарижаси батафсил баён этилди. Шунингдек, Мирзо Абдулқодир Бедил асарларининг Махмуд Ҳаким шеърларига таъсири, XIX аср охири XX аср бошларидаги Қўқон адабий муҳити намояндалари, айниқса, Фурқат билан Махмуд Ҳакимнинг ижодий ҳамкорлиги масалаларига тадқиқотда кенг жой ажратилиб таҳлил қилинди.

Махмуд Ҳакимнинг бизга маълум ягона насрий асари "Қиссаи Абу Али Сино" ҳам биринчи марта илмий тадқиқ этилди. XX аср бошидаги ўзбек адабиётида улуғ аллома Абу Али ибн Сино сиймосини ёратишда маъқур қисса дастлабки қадам бўлганлигига алоҳида эътибор берилди.

4. Ушбу тадқиқотда "Хуллас ут-таворих"нинг Г.Ғулом номи вилоят адабиёт музейида сақланган ягона ва ноёб дастхат нусхаси асос қилиб олинди. "Хуллас ут-таворих"нинг маъқур дастхат нусхасидагина мавжуд бўлган шеърлар парчалар (умумий ҳажми 438 мисрадан иборат) аниқланиб, илмий истифодага киритилди. Пировардида, "Хуллас ут-таворих" истеъдодли шоир ва олим томонидан ёзилган оригинал асар эканлиги исботлаб берилди.

5. Махмуд Ҳакимнинг тиббиётга оид ўзбекча "Тарик ул-илож" "Мужарраоти Махмудий", арабча "Криун ул-илож" асарларининг қўлёзма ва тошбоёма нусхалари биринчи марта батафсил илмий таҳлил этилди. Таҳлил нэраёнида "Тарик ул-илож" асарида ҳам шеърлар парчалар (умумий ҳажми 46 мисрадан иборат) мавжудлиги аниқланиб,

улар ҳақида ҳам алоҳида тўхтаб ўтилди.

Маҳмуд Ҳаким Яйфоний адабий ва илмий мероси манбаларининг тадқиқ, айтилиши шоир ҳаёти ва ижодини ўрганишга муҳим ҳисса бўлиб қўшилади, деб умид қиламиз.

Диссертация юзасидан эълон қилинган мақолалар:

1. Маҳмуд Ҳаким Яйфоний – матрифатпарвар олим ва шоир.
"Адабий мерос", 1988, № 4-б. 52-56-б.
2. Фурқатнинг бир тожикча ғазали ва унга жавоблар.
Фурқат ижодиёти. "Фан", 1990. 150-153-б.
3. Ҳамкорлик самаралари. "Адабий мерос", 1993, № 3-4.
27-30-б.

Авторефератда қўлланган қисқартмалар:

ДҲ - Девони Ҳакимий.

ҚАСС - Қиссаи Абу Али Сино.

ХТ - Ҳуллас ут-таворих.

РЕЗЮМЕ

Настоящая диссертация посвящена исследованию рукописных и литографических источников творчества поэта и ученого Махмуда Хакима Яйфони (1850-1930) и состоит из введения, трех основных глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность темы, степень ее изученности, научная новизна, цели и задачи, методологические основы и методы исследования, теоритическая и практическая значимость работы. В первой главе "Жизнь Махмуда Хакима Яйфони и описание его произведений" подробно излагается основанная на фактах биография поэта и исследуются ценные рукописные (автографы) и литографические источники произведений М.Х. Яйфони, которые сохраняются в фондах областного литературного музея им. Г. Гуляма в Коканде. Дано монографическое описание сборника стихов под названием "Диван-и Хакими".

Вторая глава - "Литературное наследие Махмуда Хакима" посвящена исследованию литературных произведений Махмуда Хакима. Подробно анализированы стихотворения поэта, включенные в "Диван-и Хакими" с точки зрения текстологии и литературоведения. Затем исследуется прозаическое произведение Махмуда Хакима "Повесть об Абу Али ибн Сине". Кратко изложено содержание данной повести. Особое внимание уделено образу главного героя повести в Абу Али ибн Сине и подчеркнута значение повести в развитии узбекского литературного языка и узбекской прозы в начале XX века.

Третья глава посвящена текстологическому исследованию научных произведений Махмуда Хакима Яйфони. В этой главе анализируется уникальное произведение автора, посвященное истории Кокандского хивата "Хуллас ат-таварих" ("Сливки истории"). Редкий рукописный экземпляр (автограф) этого произведения исследован в сопоставлении с его литографическим изданием. Отдельно изучено стихотворение, содержащееся в составе "Хуллас ат-таварих".

Затем исследуются произведения Махмуда Хакима, посвященные медицине.

В заключении диссертации отмечается, что первое полное исследование рукописных и литографических источников произведений Махмуда Хакима Яйфони имеет особое важное значение в изучении жизненной и творческой деятельности этого многогранного поэта и ученого.

ABSTRACT

Sources of Mahmud Hakim Yayfoni's literary and Scholarly Heritage

This dissertation is devoted to the study of the manuscripts and lithographies of poet vend scholar Mahmud Hakim Yayfoni's creative heritage. It consists of an introduction, 3 main chapters, conclusion and bibliography.

The introduction expresses the urgency of topic, it's level of investigation, scholarly novelty, purposes, methodological bases and theoretical and practical significance.

The first chapter entitled "The Exanuation of Mahmud Hakim Yayfoni's life and works" surveys the poet's biography based on facts as well as the manuscripts and lithographies of his literary works preserved in the Ghafur Ghuilam State Literary Museum in Qoqan.

The Second chapter named "The literary Heritage of mahmud Hakim" considers the exanuation and explanation of M.Hakim's literary works. This chapter illuminates M.Hakim's DIVAN from the point of view of literary and text criticism. In addition, his story about Abu Ali Ibn Sina and its ideological content and importance are examined.

The third chapter entitled "The scholarly Heritage of M.H.Yayfoni" examines "Hullas-ut-tavorikh written by him and devoted to the history of Qoqan Khanate. Here the manuscript of this above mentioned work is compared to its lithographic version. The poems of Mahmud Hakim appeared in Hullas-ut-tavorikh are also examined separately. In additon, the same chapter examines M.Hakim's medical works such as Tariq-ul-iloj,

Mujarrabati Mahmudiy and Qonun-ul-iloj as well as pieces of poems appeared in Tariq-ul-iloj.

The conclusion stresses the fact that this is the first complete study devoted to manuscripts and lithographies of M.H. Yayfoniy's creative work. It also states that the life and creative activities of this poet and scholar are very important for a separate examination.

The content of this dissertation has found its expression in 3 previous articles published in scholarly journals.

